

SECTION

5

NWOBIE EHLELE

ANĒĒ NĒĒ YE GYIMALILĒ

Mela mō yegyinla zo yekē Nzema anē ne la

MUKENYE

Ngyenu ehye ka nwobie ngakyile ne mō anwo edwēkē. Nwobiehanlē ehēlē le sukoanya mō hyia wō ezukoalēdē le kē Nrelenza anē nee tetedwēkē ezukoale nu na tē Gana anē angome ō.

Ezukoalēdē ngane ehye kahō awiēlē la ebahola;

1. Wōahēle kolakola anzē amaneēbōlē nwobie
2. Wōahēle kēside nwobie
3. Wōahēle debiēyēlē anzē adwenlēbōlē nwobie

Adwenle Titili

- Nwobiehanlē anzē nwobie a le adenle mō yēdua zo yēnwo adwenle anzē atiakunlukpōkē ngakyile mō yēlē na ōgyi botane kpōkyēē bie azo la
- Ebazukoa nwobie ngakyile nsa:
  - Kolakoladulē le adawu ehēlē mō ka edwēkē fale bodane bie mō kile awiē adwenle anzē sukoanwu mō lua amaneēbōlē anzē adawubōlē ngyehyēlē fōnwo zo la.
  - Kēside nwobie le nwobiehēlē ngane ne mō ka kē debiē bie si de la-debiē, sonla, ēleka sukoanwu, gyinlabelē nee mō bokēboka nwolē la.
  - Adwenlēbōlē anzē debiēyēlē le nwobie mō bēkilehile debiē nu anzē adenle mō bēdua zo bēyē debiē la. Ōda adwenlēhile mō le fōnwo la, ngilenu kpōkyēē wō tidwēkē bie anwo, adengile bie anwo, anzē da adwenle ali.
- Nwobie biala lē ō ti anwo ngyehyēlē nee ye subane.

ƐDENDĚMUNLI TITILI

ƐdendĚmunli titili a le ƐdendĚmunli mɔɔ da adwenle titili mɔɔ wɔ ƐdendĚkpunli ne mɔɔ ɔwɔ nu ali la. ƐdendĚmunli titili boavo a le ƐdendĚmunli mɔɔ boa maa yete adwenle titili mɔɔ wɔ ƐdendĚkpunli nu abo la.

NwobiehanĒ/Nwobie

Amaa wɔahĒle nwobie mɔɔ le fɔɔnwo la, Ɛhya sukoanyia. Ɖwɔ ke Ɛda adwenlekpɔke ali na Ɛdua ngyehyelele fɔɔnwo azo Ɛsiezie ye gyelĒenye wɔ ƐdendĚkpunli nu. Ɛbahola wɔalua Ɛhye azo a wɔaye a; adwenle mɔɔ bɔ atipene la Ɛkpunli nu ƐgualĒ, keſi nzidweke ne si la ali Ɛlale, na wɔahile nwole dasele mɔɔ Ɛle la, ndotonwoyele, Ɛkile mɔɔ maa deĒ ne si nee nwole ngyegyele, ye ndoɔdoazo Ɛhilele nee mɔɔ bokeboka nwo la.

- NwobiehanĒ le adenle mɔɔ yeɔdua zo yenwo adwenle anzĒe atiakunlukpɔke ngakyile mɔɔ yele la. Nwobie biala le bodane kpɔkyee bie mɔɔ ɔgyi zo a.

Bewowɔ adwenle wɔ nwobie ngakyile nsa anwo wɔ ngyenu Ɛhye anu mɔɔ kolakoladule nwobie a bɔ ɔ bo a.

Kolakoladule nwobie

Kolakoladule le adawu ƐhĒlele mɔɔ ka edweke fale bodane bie mɔɔ kile awie adwenle anzĒe sukoanwu mɔɔ lua amaneebɔle anzĒe adawubɔle ngyehyelele fɔɔnwo zo la. Ɖkola ɔye nɔhale anzĒe anwie-nɔhaleye adawu. Adwenle mɔɔ wɔ kolakoladule nwobie anwo la a le ke ɔfa adawubɔle ngyehyelele mɔɔ le ke bodane, ngyegyele, angɔbenzi-ngilenudweke, nee mɔɔ bokeboka nwole la ɔdi gyima wɔ adenle fɔɔnwo zo ɔtwe kengavole ne adwenle ɔsi mɔɔ ɔlɔkenga la azo. Meke dɔɔnwo ne ala begyinla tendevole ne gyinlabele zo a bekele a, ɔgyi sukoanwu mɔɔ awie le ye la anwo zo, ɔmaa dasele wɔ ninyene mɔɔ bekeha nwole edweke la anwo, beta bekele ye wɔ mgbanwo nu yele beɔdua adwenlebɔle anee zo. Ɖwɔ ke nuhua nzidweke ne alilale toɔdoɔ zo na ɔye adawu mɔɔ ɔtwe menli adwenle ɔba zo a. Bekola befa adwenlenu nvoninli nee aneenu ninyene bewulowula nu bemaɔ ɔtwe kengavole ne anzĒe tievole ne ɔmaa ɔda ye gyinlabele mɔɔ ɔwɔ nu la ali.

Kolakoladule nwobie tidweke ndonwo bie mɔ:

- Kele adawu mɔɔ fale kenle mɔɔ ɔli moa mɔɔ Ɛhɔle sukulu la anwo.
- Kileke Ɛzile Ɛlile wɔ Ɛnwomenleliele mɔɔ Ɛ rele Ɛnrevi ye Ɛle la
- Abazobɔle bie mɔɔ me nye die nwo la.

- Kēle adawu mōo fale ezukoalēdeē bie mōo sonle bole maa wō na ɔlua nvonleē bie mōo eyele la ati a enyianle ye la.

Gyima 5.1

Menli nwiɔ nwiɔ gyima: Kēle edendemunli titili na kēle edendemunli titili boavo nwiɔ sua ye wō tidwēkē ehye anwo; Awolē kenle ekponledolē

Gyima 5.2

Kenga nrelaleɔdolē ehye na fa ε ti anwo edwēkēmbōkē kēle kolakoladulē nwobie subane ne mō.

<https://open.library.okstate.edu/internationalcomposition/chapter/unique-characteristics-of-the-narrative-essay/>

Ekpunli gyima: Bēgyinla mōo bēzukoa ye dēba la azo na bēwowō adwenle wō sukoanyia mōo bēdwenle kē anwo hyia wō mekē mōo bēlēfa ngyehyeleē zo bēagua adwenle wō edendēkpunli nu la.

Kolakoladulē nwobie ngyehyeleē: Kolakoladulē nwobie lē ye ngyehyeleē mōo le adengile maa nwobie fōnwo ehēlele a.

Kenga egengadeē ne wō <https://mhcc.pressbooks.pub/app/uploads/sites/31/2021/07/Narrative-Essay.pdf>

Gyima 5.3

Wō bē ekpunli ne mō anu bēla mōo bēzukoa ye wō egengadeē ne anu la ali.

Bēva mōo bēzukoa ye wō egengadeē ne anu la bētoto kolakoladulē nwobie ngyehyeleē ehye mō anwo. Ngyehyeleē ne a le mukenye, edwēkē mumua ne edendēkpunli ne mō nee adwulaleē.

Mukenye

Mōlebebo ne le debie mōo di adwenle a. Ɔfa kpuyia ɔbō ɔ bo, ngyinlazo edwēkē, anzēē edwēkē mōo awie te a ɔtwe ye la. Edwēkē mōo fale nwo na ɔhyia kē kengavoma kede la. Ngyinlazo edwēkē mōo da adwenle anzēē kpōke ne ali la.

Edweke mumua ne edendekpunli ne mɔ

Oda tidweke edendemunli ne nee tidweke edendemunli boavo ne mɔ ali. Eza okile edendemunli mɔ maa ngitanwolile ba edendekpunli ne mɔ avinli la. Ofa ngilenu mɔ to nzidweke fɔnwo ne kpa a nu la odi gyima na eza okile sukoanwu mɔ boa adwenlehilele ne la.

Okile meke ngyehyele mɔ kile ke nzidweke ne sisi la.

Adwulale

To adwenlekpɔke ne mɔ ekpɔde ke oda ali la kpa a nu bieko.

Neenlea adwenle titili ne mɔ anu bieko na si ye pi

Fa awielee nrelalee mɔ pɛ nwobie ne sikale la dwula ye.

Gyima 5.4

1. E nee e gɔnwo ehɛle ninyene mɔ ɔwɔ ke yɛfa yɛwula kolakoladule nwobie edweke mumua ne anu la na e nee wɔ ekpunli ne ɛwɔwɔ nwolɛ adwenle.
2. Wɔ bɛ ekpunli ne mɔ anu bɛhɛle kolakoladule nwobie mɔ le edendekpunli nsa mɔ fale ɛvoyia mɔ wɔli ye ɛle la anwo. Kenga kile sukoavoma mɔ eha la na bɛyɛ nwolɛ nvedenvedenu.
3. Wɔ bɛ ekpunli ne mɔ anu bɛgenga adawu ne mɔ wɔ aze ɛke la na bɛhile bodane ne anzɛɛ ngyinlazo mɔ edendekpunli ko biala le nee adenle mɔ kelɛvo ne luale zo hwenle kengavo ne adwenle rale ɛgengadeɛ ne azo la.

Wɔ me sukunsa ehɔle nu, me mɔdenlebɔle wɔ nwoma nu enee wɔ anwuma. Me nli le sukunsa nu benvole yɛe me ze le kilehilevole, yemɔti bevale debiezukoale bɛwulale me nu wɔ me mɔlebebo ne. Wɔ me mɔlebebo ne (meke mɔ ɔle neazo ɔmaa kenlebie kɔlegyima la), mendele menziale wɔ nwoma ɛzukoale nu wɔ meke mɔ menwunle ke meambɔ mɔdenle wɔ sɔnea bie mɔ enee anwo hyia titili wɔ bango mɔ enee meke biala mebɔ mɔdenle la.

Azedɔle

Nganɛ mɔ mendele ala ɛne.

Memaanle me awovole ne mɔ ati zile aze, bɔbɔ medame. ɛzulole nee adwenlendwenle yile me tekɛɛ la, ɔzile me nwo kenle zɔhane ne na membizale me nwo ngyegyɛle mɔ ehɛ bava ara me kenlebie nwomakoale

nwo la. Me sukunsa adenle enyianle edua ɔ? Kolaa na adwenledwenle ne aye kpole la, menyianle arelekyekyele wɔ me awovole nee folɛduvole ɛkɛ. Ọlwa be elole nee be ndelebebo ti, beliele me bevile ezekyele mɔɔ enee meleko nu la anu, na ndende ne ala menwunle ke ɔbaye boe.

Ehɛe, azedole wɔ sonea bie mɔɔ anwo hyia la anu le ngyegyele edee, noko mebahola meaye gyima esesebe na eza meakponde boavole wɔ evole mɔɔ eha wɔ me sukulu ehole ne anu la amaa mɔɔ ezi la anzi bieko na meakpogya me nwo zo wɔ me sonea guabele ne anu.

Mendele ɔ bo ke azedole boka ebelabole ne anwo na emomu ye nyeele mɔɔ li ehye anzi la a bahile ke yekeli kunim a. Eza menzukoale nvasoe mɔɔ wɔ moale ezelele mɔɔ yesele yefi awie mɔ ɛkɛ la azo. Me nee me sukunsa kilehilevole ne nee me boavole ne yeke gyima la mengolale menyianle ndelebebo mɔɔ anu mia la wɔ ezukoaledede ne anu na ɔmaanle anyuhole rale me sonea ne guabele nu. Nohale, menzukoale ke mebahɔ zo meaho esesebe meahɔ me nyunlu bobo meke mɔɔ mewo ngyegyele nu la, ɔnvale nwo ke ngyegyele ne esesebe si de biala la. Sukoanwu ehye rayele me ebelabole nu nzezalee wɔ mɔɔ enee gyi me nye zo wɔ meke mɔɔ enee mewo sukunwio la na ɔboale ɔhakyile me ebelabole ke mɔɔ ene meye la. Me nye so ezukoaledede nee nvasoe mɔɔ menyia ye wɔ ngyegyele ehye anu la.

Kɛside Nwobie

Duzu a le kɛside nwobie?

Nwobie ngane ne mɔɔ ka ke debie, sonla, eleka, sukoanwu, gyinlabelɛ bie si de wɔ adwenlebole adenle zo mɔɔ maa ngilenu kpɔkyee wɔ dee mɔɔ beka nwole edweke la anwo la. Ọwɔ ke besiezie ye gyelɛnye na ɔnyia anee mɔɔ kola twe awie adwenle sie mɔɔ belɛkile la azo la.

Kɛside nwobie ngyehyele

Kɛside nwobie ngyehyele ne le ke nwobie ne mɔ mɔɔ yezukoa be deba la.

1. **Mukenye:** Ehye fa edwekemgboke mɔɔ twe menli adwenle ba debie mɔɔ nwobie ne baha nwole edweke la azo. Mukenye ne kola ye angyia-nyelebenloa edwekemiza mɔɔ da debie mɔɔ anwo hyia maa kengavole ne la ali la.
2. **Edweke mumua ne edendekpunli ne mɔ:** Eke a bekilehile nwobie ne bodane ne anu a. Edendemunli titili a bo edweke mumua ne edendekpunli ne mɔ ko

biala abo a . Edendemunli ehye twe kengavole ne adwenle sie mɔɔ beleka nwole edweke la azo na ɔmaa benwu mɔɔ ɔwɔ ke befa be nye beto ke ɔbazi edendekpunli ne anu la. Meke ko biala mɔɔ elefa adwenle fofole mɔɔ le ngakyile efi mɔɔ waha nwole edweke deba la, ɔwɔ ke ebɔ edendekpunli fofole bo.

3. *Adwulalee*: Si adwenle titili ne mɔɔ wola ye ali wɔ mukenye edendekpunli ne anu la azo na bobɔ mɔɔ waha ye wɔ edweke mumua ne edendekpunli ne mɔ anu la azo bieko.

Keside nwobie tidweke ndonwo bie mɔ:

- Sini anzee alee mɔɔ ekulo ye kpale la anwo edweke ehanle
- Gana fanwodi kenle elile
- Kile ke fanwodi nee pelepelelile si de la.
- Buluku mɔɔ wɔgenga na e nye liele nwo kpale la
- Kenle mɔɔ li moa mɔɔ ehɔle abolokyi la
- E gɔnwo kpale anwo edweke

Gyima 5.5

1. Gyinla mɔɔ wɔzuko la azo, kile keside nwobie anu. Duzu eweene a la ye nee kolakoladule nwobie avinli a?
  - a. Akee nea vidio ne na kenga agbɔke ne mɔɔ begua ye ɔ bo eke ne la na da wɔ adwenle mɔɔ wɔ keside nwobie subane ne anwo la ali kile wɔ ekpunli ne anu amra. Subane ne anu ne boni a edwenle ke nwole hyia kpale a yee duzu ati ɔ?

A descriptive essay - Search (bing.com)

Subane bie mɔ mɔɔ keside nwobie le la a wɔ aze eke la.

- Ɔwɔ ke anee ne anu da eke maa kengavole ne. Ɔwɔ ke anee ne mɔɔ bevale belile gyima la nee bodane ne kɔ.
- Fa adwenlenu nvoninlihyele anzee anee mɔɔ anye vea la di gyima. Ehye kile ke ɔwɔ ke kelevole ne fa ereledende, dumangilenu, sekelenee anee nee yekpɔkengilenu kye nvoninli ne kile kengavole anzee tievole ne.
- Fa edwekemgbɔke mɔɔ le fɔɔnwo la nwo keside ne maa kengavole ne anye elie nwo.

Gyima 5.6

Kenga keside nwobie ehēlele ndenle ehye mō

1. Mō li moa, ye nvedenvedenu wō tidwēke ne mō beva bēmaa wō la anwo na dua adwenlebōle zo kponde nwolē ngilenu dōnwō. Siezie adwenle biala mō wōye wō adwenle ke efa wōali gyima la.
2. Mō tō zo nwiō, kēle mō ekponde ke efa edi gyima la agbōke agbōke na kile ke ebazi wōado ye gua la.
3. Mō tō zo nsa, kēle edendekpunli ko biala anu edendemunli titili ne.
4. Kenga nwobie ne anu bieko na kpa nu kola na wōala ye ali. Ehye baboa amaa wōaziezie nvonlē biala mō wō nu la.

Ebava debie bieko wōazō ndenle ehye azo o? Ndenle nna ehye mō anu ne boni a edwenle ke nwolē hyia kpole kpale a?

Gyima 5.7

1. Wō bē ekpunli ne mō anu, bēhēle keside nwobie mō fale ‘ Kē Gana azelē ngakyile ne si de la’ na bēwowō adwenle wō ndenle mō beluale zolē bēhēlele la anwo. Bēziezie bē nwo ke bēbava bē nwobie ne nee ndenle mō beluale zolē bēhēlele la bēado sukoavoma mō eha la kōsōoti anyunlu.
2. Fa aneē mō evale ehēlele kolakoladule nwobie ne nee keside nwobie ne la toto nwo. Fa ye guabelē ne to ε gōnwō mō sukoavoma ne anyunlu.

Debieyēle/Debiehilele/Adwenlebōle Nwobie

Debieyēle nwobie da tidwēke bie ali kile kengavole ne; omaa kengavole nwu debie biala mō fale tidwēke ne anwo la, ke deē ne si de anzēē ngilehilenu mō fale deē bie anwo la.

Ndenle mō yēdua zo yēkēle Debieyēle/Adwenlebōle Nwobie la

Saa ekēle debieyēle/adwenlebōle nwobie mō di munli a ohyia ke ebade gyima ne anzēē tidwēke ne mō beva bēmaa wō la abo kpale. Nwobie ne anwo tidwēke bie mō mō bēbahola bēava bēamaa wō la a le ehye mō:

1. Duzu ati a ohyia ke menli kō zo kō akpōsa wō anwomanyunlu a?
2. Wowō adwenle wō nvasōē mō wō adwenlenu kpōkēdele zo la anwo.

3. Kilehile nu maa yenwu ngyegyeye mō mbaka ebubule mgbane mgbane fa ba la.
4. Duzu ngyegyeye a adwuleso nrelaleedole bamazo le ye wō ye debiezukoale zo a?
Saa ebahēle debieyēle/adwenlebōle nwobie a ōhya kē ebava ndenle ehye mō azo;
  - a. Kenga wō tidwēkē ne anwo edwēkemiza ne boē.
  - b. Eza kenga mō wōhēle ye wō deē ne anwo la anu bieko. Saa ehya moale a biza maa wō kilehilevole ne eboa wō. Saa ehya tidwēkē ne anwo edwēkē dōnwo a kenga nwolē wō adwuleso nrelaleedole eleka ne anzē buluku nu.
  - c. Kyehye gyima ne anu maa ōye sikale sikale.
  - d. Bobō kē ebazi wōahēle nwobie ne la ngyehyēle ne anwo agbōkē (nea ō bo ēkē ne)
  - e. Kēle ngilenudwēkē ekyi nee mukenye fōnwo mō bala wō nwobie ne ali la.

Ndwenlenwo gyima: Saa ekenga ndenle ne mō mō yēdua zo yēkēle debieyēle/adwenlebōle nwonbie ewie a, duzu sukoanyia a edwenle kē nwolē hyia na ōbaboa wō amaa wōaziezie ē nwo a?

Adwenlebōle/Debieyēle Nwobie Ngyehyēle ne

Adwenlebōle/Debieyēle Nwobie Ngyehyēle ne a wō aze ēkē la

1. **Nwobie ne mukenye:** Kēle ngilenudwēkē ezinra ko mō kola pē mō ekponde kē ēka ēfa tidwēkē ne anwo la sikale.
2. **Edwēkē mumua ne:** Mēkē dōnwo ne ala ōle edendēkpunli nsa na saa nwobie ne wale a, ōkola ōbo. Eke a le eleka mō ēka mō wō nu biala la anzē mō hyia titili wō adengile ne, bodane anzē tidwēkē ne mō ēda ye ali la anwo a. Ōwō kē edendēkpunli ko biala nyia adwenle titili ko kye ala na ōka nwolē edwēkē. Ehye baboa amaa nwobie ne anye ala ēkē na wōanwu ye adengile ne. Ōhya kē ebamaa edendēkpunli ko biala mō ēkēhēle la nee mukenye edendēkpunli ne anyia ngitanwolile.
3. **Adwulalee:** Adwenlebōle/Debieyēle nwobie adwulalee ne pē tidwēkē ne mō bēlewōwō nwolē adwenle la sikale. Adwulalee ne gyima titili a le kē ōbō adwenle ngakyile mō bēhile wō nwobie ne anu la kpōkē na ōto bodane ne mō bēha nwolē edwēkē wō edendēkpunli ne kōsōti anu la kpaa nu na ōsi ye pi.

Ɛ nee Ɛ gɔnwɔ Ɛgenga mɔɔ wɔ adengile ɛhye anu la na bɛwowɔ adwenle wɔ subane mɔɔ adwenlebɔle/debieyele nwobie le la anwo.

<https://www.quora.com/What-are-the-characteristics-of-an-expository-essay>

Gyima 5.8

1. Kilehile edwɛkɛkpɔkɛ nwobie anu. Da wɔ ngilehilenu ne ali kile sukoavoma mɔɔ ɛha la.
2. Ɛ nee Ɛ gɔnwɔ Ɛgenga nwobie ndonwo ne na bɛwowɔ adwenle wɔ subane mɔɔ adwenlebɔle/debieyele nwobie le la anwo.
<https://assets.mypfectwords.com/blog/expository-essay/expository-essay-examples/expository-essay-example-grade-7-pdf.pdf>
3. Wɔ bɛ ekpunli ne mɔ anu, bɛwowɔ adwenle wɔ ndenle mɔɔ bɛdua zo bɛkɛle adwenlebɔle/debieyele nwobie bie la anwo. Bɛva bɛdo sukoavoma mɔɔ ɛha la anyunlu.
4. Kɛle adwenlebɔle/debieyele nwobie mɔɔ le ɛdendɛkpunli nsa la wɔ ‘deemɔti menli kɔ zo kɔ anwomanyunlu akpɔsala anwo?’ na fa maa sukoavo fofole maa ɔhile subane ne nee ngyehyele ne na ɔha nwole bie.
5. Wɔ bɛ ekpunli ne mɔ anu bɛva subane nee ngyehyele mɔɔ kɛside nwobie le la bɛtoto adwenlebɔle/debieyele ɛdeɛ ne anwo na bɛva ye guabele ne bɛdo sukoavoma mɔɔ ɛha la anyunlu.

MOBŌNU KPUYIA

1. Kĕle kĕside nwobie mŏ le edendĕkpunli ko kye la na kile edendĕmunli titili ne nee edendĕmunli titili boavo ne mŏ mŏ wŏ nu la.
2. Fa ε ti anwo edwĕkĕmgbŏkĕ kilehile edwĕkĕkpŏkĕ kolakoladule nwobie anu.
3. Kile adenle fŏnwo mŏ ebalua zo wŏahĕle kolakoladule nwobie wŏ tidwĕkĕ εhye; *Sukoanwu mŏ di munli kpale wŏ me εbelabŏle nu la* anwo la.
4. Wowŏ adwenle wŏ kolakoladule nwobie ngyehyĕleε ne anwo. Fa ye guabelε ne to sukoavoma ne amuala anyunlu.
5. Kĕle kolakoladule nwobie mŏ le edendĕkpunli nsa la wŏ tidwĕkĕ, *anyeliele akpŏsa bie mŏ mengŏle la* anwo na wowŏ adwenle wŏ subane mŏ ŏle la anwo. Kile edendĕmunli titili mŏ wŏ edendĕkpunli ko biala anu la.
6. Kile adwenle ngyehyĕleε mŏ ebalua zo wŏahĕle nwobie wŏ tidwĕkĕ, *Kε me sukulu ne si de la* anwo. Mmamaa ε rĕle fi ngyehyĕleε nee subane mŏ nwobie ne le la.
7. *Me ĕenwo kpale mŏ wŏ ewiade ye anu la* anwo edwĕkĕ. Mmamaa ε rĕle fi ngyehyĕleε mŏ kĕside nwobie ne le la.
8. Duzu a le adwenlebŏle/debieyĕle nwobie?
9. Kĕle adwenlebŏle/debieyĕle nwobie mŏ le edendĕkpunli nsa la wŏ tidwĕkĕ, *ngyegyĕle mŏ mbaka εbubule mgbane mgbane fa ba la* anwo. Neenlea kĕ bezi begua adwenle nee ngyehyĕleε ne mŏ la.
10. Yε ndotonwo wŏ kolakoladule nwobie nee adwenlebŏle nwobie anwo na kile koyĕle nee εnweene mŏ la be avinli la.

MOBŌNU KPUIA NE MŌ NYELEBENLOA

Nyeleбенloa mŏ bezuzu wŏ mobŏnu kpuyia ne mŏ anwo la:

1. Nwobie mŏ le edendekpunli ko kye la ndonwo

Anee anee ekpunli biala le be tete agole ngakyile mŏ besi beda ye ali wŏ ayia anzee elobo titili bie anu a. Besi agole ngakyile ehye mŏ bie wŏ ezene bo, anyeliele nyianu, nwŏradole, ayeleyele nee ezonlenle meke nu. Gana maanzinli bulu nee nsia ne mŏ le agole mŏ besi a, titili wŏ evoyia, ezene, agyale nee mŏ eha la meke nu. Besi agole ehye mŏ befa bedielie menli mŏ wŏ evoyia ne abo la anye na eza befa beye ngilehile. (Ndonwo a le ‘Gome’ agole ne mŏ Ngenlama mŏ wŏ Ngenla maanzinli ne anu si ye wŏ Hŏmŏwŏ evoyia meke nu la). Gana agole ngakyile mŏ eha la bie a le Kundum mŏ Nzema si, Kpalongo mŏ Ngenlama si, Agbadza mŏ Anwŏnlama si, Adowa mŏ Akanma si, Bambaya mŏ eselenu amra si, patsa nee Dbahsh mŏ Ga-Adamgbema si nee mŏ eha la. Yele agole dŏonwo nee be anee ekpunli ngakyile wŏ Gana.

Edendemunli titili ne a le: Anee anee ekpunli biala le be tete agole ngakyile mŏ besi beda ye ali wŏ ayia anzee elobo titili bie anu a.

Mŏ eha la amuala le edendemunli titili boavo.

Eleka mŏ yenyianle ye la: https://en.wikipedia.org/wiki/Culture_of_Ghana

2. Kolakoladule nwobie le adawu ehelēle mŏ ka edweke fale bodane anzee tidweke bie mŏ kile kelevo bie adwenle anzee sukoanwu wŏ adwenlebŏle adenle zo la.
3. Eballi moa wŏagyinla nwobie ne tidweke ne azo wŏaye wŏ adwenle ngyehyelee ne na wŏava sonla dumagya ngyehyelee wŏali gyima, ŏwŏ ke adwenlekpŏke ne didi zo na ŏye debie mŏ twe kengavo ne adwenle ba zo a.
4. Kolakoladule nwobie ngyehyelee ne a le mukenye, edweke mumua ne edendekpunli nee adwulalee. Sukoavoma ne ewowŏ adwenle wŏ debie biala mŏ fale ngyehyelee ne anwo la.

*Nyelebenloa ne bagyinla nwobie ne mɔ sukoavo ne bahelē la azo.
Ndonwo a wɔ aze eke la:*

Anyeliele akpɔsa ne mukenye

Akpɔsahɔlē kola yē debie mɔ te wɔ fi wɔ dahuu dahuu nyelē nwo la. Ōmaa adenle ōmaa enwu nleka nleka na eyia menli ngakyile wɔ wɔ ebɛlabɔlē nu. Akpɔsa ehye mɔ ko mɔ me rēle enrēvi la a le mekē mɔ me nee me abusua ne hɔle awoka ne mɔ azo la.

Awoka ne mɔ azo ehɔle adendule ne

Adendule ne bɔle ɔ bo nwonlomɔ magyee ne ala. Yevale yē aleē, ndeladeē nee debie mɔ yebava yēahye nvoninli (kamela) wɔ mekē ne anu la yeguale kale ne anu. Adendule ne wale noko ɔle anyeliele. Yelile nwɔhoa ngakyile na yedole edwene. Mɔ yebikyele awoka ne mɔ la, enee enea awoka ne mɔ wɔ mekē mɔ ede kale ne anu a ɔyē ahomeka somaa. Saa eto ē nye a ekola enwu kē mbaka ndendenle nee awoka mɔ azo le amunli eva eleka biala. ɔyēle kē yekawolo nvoninli nu.

Anyeliele nyelē bie mɔ

Mɔ yedwule yē ekpungbu ne mɔ anu la, awie biala anye liele kpole kpale. Kenle mɔ li ɔ nzi la yēle anyeliele ngome. Yedudule agyake wɔ kpɔkē ne anu na yenwunle nzule mɔ vi awoka ne mɔ anu elēbu gua la. Yenwunle nane mɔ anwo yē ezulolē la bɔbɔ wɔ mekē mɔ yegyī amozi la. Mɔ me nye liele nwo kpole kpale a le nɔsolenu senle ne anwo edenlanlē ne, mile edondonlē ne yē nworadolē ne.

Akpɔsahɔlē ne anu ezukoaledē

Akpɔsa ehye hilele me ninyene dɔnwo. Menyianle ehulolē memaanle Nyamenle asa anloa abɔdē na menwunle ehyanlē mɔ ɔhyia kē me nee me abusua ne bali mekē abɔ nu la. Eza noko ɔhilele me kē akpɔsahɔlē enle kē ɔbayē koatee bie na yeava anyeliele yeara. Mekē ne bie dwu a anyeliele mɔ benyia ye kē beha bē nwo bēbɔ nu nee sukoanwu fofole mɔ bekēnyia ye bɔbɔ la sonle bolē.

Adwulales

Awoka ne azo ehɔle adendule ne le debie mɔ mebahɔ zo meahakye a. Tē ninyene ngelema mɔ menwunle bē la agome ɔ na emomu, ezeleke ne nee ngamɔnulilē ne. ɔhilele me kē, ngakyele kpale nee anyeliele a le mekē mɔ yelēkpɔsa na yē nee menli kēli mekē kēbɔ nuhua la.

Nwobie ne mɔɔ wɔ anwuma la le kolakoladule nwobie mɔɔ doɔdoɔ zo ke mɔɔ behile nu wɔ tidweke ne mɔ mɔɔbehyeehyea be la abo la.

5. Ehye le adwenle ngyehyelee ndonwo mɔɔ kile ke me sukulu ne si de la. Wɔ mukenye ne anu: keke sukulu ne duma nee eleka mɔɔ ɔwɔ la, nvasoe mɔɔ yenyia ye wɔ sukulu ne azo.

Edweke mumua ne edendekpunli: kekeke sukulu ne si de la, kezi bezi sukulu ne, azua ne mɔ, eleka mɔɔ besukoa debie la, ninyene mɔɔ besukoa la, ninyene ngakyile mɔɔ enle nwomazukoale la, ahilehilevole nee sukulu mgbanyima, sukoavoma, eku eku ngakyile mɔɔ wɔ sukulu ne anu la, sukulu ngyehyelee ye nvasoe mɔɔ menli nyia ye wɔ sukulu ne azo la.

(Ehye bahola aye edendekpunli nsa)

Adwulale: deemoti ekulo sukulu ne la, deemoti wɔ sukulu ne le sukulu kpale tela mɔɔ eha la. Nvasoe mɔɔ edawɔ mumua ne wɔnyia ye wɔ wɔ sukulu ne azo la.

6. Nyelebenloa ne baye ngakyile. Mɔɔ wɔ eke la le keside nwobie adengile.
7. Nyelebenloa ne baye ngakyile. Mɔɔ wɔ eke la le keside nwobie adengile.
<https://www.knockholt.kent.sch.uk/attachments/download.asp?file=641&type=pdf>
8. Ole nwobie mɔɔ okile anzee oka ke dee bie si de la. Omaa ngilenu mɔɔ le fɔɔnwo na ɔgyi tidweke kpokye bie azo la, adenle mɔɔ bedua zo beye anzee oda adwenle ngyehyelee ali. Oda tidweke nee mɔɔ wɔ nuhua la amuala ali okile kengavo ne.
9. Nyelebenloa ne baye ngakyile. Dua adengile ehye azo ye wɔ gyima ne.

Mukenye

- i. Eɔvale edendemunli 2 kɔɔwu 3 a ehēlele wɔ mukenye ne ɔ?
- ii. Eɔvale ninyene titili mɔɔ ka edweke fale tidweke ne anwo la ehēlele wɔ mukenye ne ɔ?
- iii. Asoo wɔ ninyene titili ne mɔɔ wɔva wɔzua tidweke ne la ne ye le ngitanwo ɔ?
- iv. Wɔhēle wɔ tidweke ne mɔɔ nvonlee biala enle nwolē ɔ?
- v. Asoo wɔ mukenye edendekpunli ne le mɔɔ kola di kengavo ne adwenle maa ɔnyia anyeliele ke okenga ɔ?

Edweke mumua ne

- i. Eie edendekpunli emaa wɔ adwenle ngakyile 3 mɔɔ kɔdwu 5 la ɔ?
- ii. Asoo wɔhile adwenle titili biala anu fɔnwo wɔ edendekpunli ko biala mɔlebebo ɔ?
- iii. Evale ninyene mɔɔ le nɔhale la ezuanle adwenle titili biala ɔ?
- iv. Evale awielee edweke mɔɔ le fɔnwo la edwulale edendekpunli ko biala mɔɔ bamaa ɔ nee fofole mɔɔ doa ye la anyia ngitanwolile ɔ?

Adwulalee

- i. Ehēlēle adwenlekpɔke mɔɔ wɔ tidweke ne anu la bieko ɔ?
- ii. Evale adwualee mɔɔ maa kengavo ne anye die nwobie ne anwo la edwulale ye ɔ?
- iii. Epepele alimoa edendekpunli ne mɔ sikale wɔ adwulalee ne anu ɔ?

Ɔ muala anzi:

- i. Asoo wɔ adwenlebɔle/debieyele nwobie ne da mɔɔ ɔhyia biala wɔ tidweke ne anwo la ali kile kengavo ne ɔ?
- ii. Evale adwenle mɔɔ di munli, ɔle nɔhale na ɔla ye adenle nu elile gyima ɔ?
- iii. Asoo wɔ edendekpunli ne mɔ amuala nee tidweke ne le ngitanwo kpale ɔ?
- iv. Asoo wɔ kengavo ne anye balie wɔ nwobie ne anwo ɔ?
- v. Asoo wɔmaa wɔ kengavo ne enyia edweke kpale ɔ?

Eleka mɔɔ yenyianle ye la: <https://palmspringsmiddleschool.net/wp-content/uploads/2013/12/ExpositoryWritingChecklist.pdf>

10. Enweene nee koyele bie mɔ mɔ la kolakoladule nwobie nee adwenlebɔle/debieyele nwobie avinli la
  - a. Kolakoladule le adawubɔle yee adwenlebɔle/debieyele kile ke dee bie si de la.
  - b. Debieyele/adwenlebɔle kile nɔhale yee ɔda adwenle dɔnwo ali yee kolakoladule le adwenlenu nvoninlihyele na ɔdidi zo ɔtela debieyele nwobie.
  - c. Beziezie nuninyene mɔɔ kɔ debieyele nwobie nu la fɔnwo yee kolakoladule edee ne kola ye mɔɔ ɔnlidi zo la.

- d. Kolakoladule kola ye nɔhale anzee anwie-nɔhaleye ye debieyele meke donwo ne ala le nɔhale.
- e. Kɛlevoma ta fa debieyele di gyima wɔ sukoavoma ezukoaledee mbuluku nu ye befa kolakoladule bedi gyima wɔ adawu anzee adawuzinra nu.

EXTENDED READING

1. Read for further knowledge: <https://www.grammarly.com/blog/expository-essay/>
2. Denenga, M. S. (2019). *Writing Mastery: Expository Essay: Expository Essay*. Munaii
3. Josephine, E. (2020). Narrative Essay <https://doi.org/10.13140/RG.2.2.29485.03041>
4. Lee, K. (2020). *How to write great essays*. Calvin Lee
5. For more on narrative essay
6. https://www.researchgate.net/publication/338778494_Narrative_Essay
7. Read for further clarification <https://myperfectwords.com/blog/descriptive-essay>
8. Neumann, J. (2016). *A professor's guide to writing essays: The no-nonsense plan for better writing*. 2nd Edition. Jacob Neumann
9. Read <https://fresh-essay.com/descriptive-essays>

REFERENCES

1. Ackley, E. et al (1986) *Macmillan English 12* Macmillan Publishing Company 886 Third Avenue New York, NY 10022
2. Crew, F. (1987), *The Random House Handbook* (5th Edition) McGraw. Hill Publishing Company New York
3. MacGraw Hill, G. (2000) *Grammar and Composition Handbook* McGraw-Hill Publishing Company
4. Grieve D. W., and Pratt, K (1971), *Certificate English Language*, Western Printing Service Ltd., Bristol
5. Herfferman, A.W and Lincoln, J.E. (1982), *Writing, A College Handbook*, Third Ed. W.W. Norton & Company Inc. London
6. Marius, R. & Wiener H.S. (1988), *College Handbook* (2nd edition) The McGraw – Hill Publishing Company

ACKNOWLEDGEMENTS

Ghana Education Service (GES)

